

Doi: 10.56737/2953-7843-2023.05-64

ՆՅՈՒՐԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ԱՐՏԱՆԱՏԻ ՋՆԱՐԱԿԱԾ ԽԵՅԵՂԵՆԸ (ԺԳ.–ԺԷ. ԴԱՐԵՐ)¹

1980-ական թվականներին պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի տարածքի հարավ-արեւմտյան հատվածում հողային աշխատանքներ կատարելիս բացվեցին ավերակ շինությունների մնացորդներ: Նորաբաց հուշարձանի գործառական նշանակությունը պարզելու նպատակով 2003–2004 թթ. Արտաշատի հնագիտական արշավախումբը՝ Ժ. Խաչատրյանի ղեկավարությամբ, հետախուզական պեղումներ իրականացրեց հարթավայրի հարավ-արեւմտյան թեւում, Արաքս գետից 100–150 մետր հեռավորության վրա: Պեղումների արդյունքում բացվեց անտիկ դարաշրջանի հոյակապ մի կոթող՝ հասարակական բաղնիք (Բ.—Գ. դարեր) ավերված վիճակում²: Պեղումների ընթացքում երեւան եկան բաղնիքի պատերին կից կամ դրանց վրա նստած միջնադարյան անորոշ կառույցների անշուք պատերի մնացորդներ:

Նախնական դիտարկումները թույլ են տալիս ենթադրելու (Ժ. Խաչատրյան), որ բաղնիքը հետագայում վերածվել է քարավանատուն-իջեւանատան, իսկ հյուսիս-արեւմտյան կողմում բացված բազմամույթ սրահը՝ շուկայի: Հաջորդիվ ձեռնարկած պեղումների արդյունքում հայտնաբերվեց մշակութային տարբեր պատմափուլեր ընդգրկող հնագիտական գտածոների հարուստ տեսականի՝ անջնարակ եւ ջնարակած խեցեղեն, հախճապակի եւ այլն:

¹* Ստացվել է 13.03.2023, գրախոսվել է 30.03.2023: Էլ. հասցե՝ galstyan-1966@mail.ru:

² Ժ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Ա. ԿԱՆԵՅՅԱՆ, Ի. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Զ. ԹՐԱԽՆԱ, *Արտաշատի 2003–2004 թթ. պեղումների արդյունքները*, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Երեւան, 2005, էջ 168–172:

Գտածո խեցեղեն հավաքածուներում առանձնանում է ջնարակապատ խեցեղենի ընտրանին, գերազանցապես առտնին սպասքի տեսքով՝ սկուտեղներ, քրեղաններ, ըմպանակներ, գավաթներ եւ այլն: Այդ խեցեղենն առայժմ գիտականորեն նկարագրված չէ ստույգ, կան միայն ենթադրություններ, քանզի քննարկվող դարաշրջանում՝ ԺԳ.—ԺԴ. եւ ԺԵ.—ԺԷ. դդ. (իսկ գտածոները գերազանցապես այդ ժամանակներին են պատկանում) Արտաշատն իբրեւ քաղաք կամ բնակավայր չի հիշատակվում մատենագրական կամ վիմագրական որեւէ սկզբնաղբյուրում:

Վերջին տեղեկությունները Արտաշատի վերաբերյալ, իբրեւ բնակավայրի, վերագրվում են արաբ պատմիչներին³:

Կարծում ենք՝ միակ հնարավոր բացատրությունը կամ վարկածը, թերեւս կարող է լինել այն, որ Արտաշատի պատմական տարածքում կամ էլ նրա հարեւանությամբ գործել է քարավանատուն-իջեւանատուն՝ կոչված սպասարկելու այդ կողմերով անցնող եւ դեպի Իրան, Միջին Ասիա ու ավելի հեռուներ գնացող առեւտրական քարավաններին, դիվանագիտական առաքելություն կատարող դեսպանորդներին, պարզապես ճանապարհորդներին⁴, այնպես, ինչպես Զորի քարավանատունը՝ Սուրմալու գավառում, Արաքս գետի եւ Արարատ լեռան միջեւ տարածվող ընդարձակ դաշտավայրում: Ենթադրվում է, որ այն հանդիսանում էր Արարատյան դաշտը Արեւմտյան Հայաստանին կապող եւ Իզդիրով անցնող գլխավոր ճանապարհների ուղղությամբ կառուցված քարավանատներից մեկը⁵:

Զի բացառվում, որ Արտաշատի քարավանատունը գործել է նաեւ լենկ Թեմուրի ժամանակներում, քանզի Թեմուրի կողմից Աստրախանի եւ Բաղդատի ավերումից հետո, տարանցիկ քարավանային ճանապարհները անցնում էին առավելապես Հայաստանի տարածքով: Իրանից Կասպից ծովով եւ Վոլգայի վրայով մինչեւ Սպիտակ ծով գնացող քարավանային ճանապարհը կոչվում էր «Հայկական առեւտրական ճանապարհ»:⁶

³ БАЛАЗОРИ, Книга завоевания стран, пер. Жузе, Баку, 1927, с. 10, СМОМПК, т. XXXI, Тифлис, 1902, с. 39, СМОМПК, т. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 16; Հ. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ, Երկեր, հատոր 2, Երեւան, 1985, էջ 336:

⁴ Հ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ.—ԺԶ. դարեր, Երեւան, 1932, էջ 68: Я. МАНАНДЯН, О торговле и городах Армении (V в. до н. эры — XV в. н. эры), Ереван, 1954, с. 287.

⁵ Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատները եւ կամուրջները, Երեւան, 1960, էջ 60:

⁶ Հ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 60—61; Я. МАНАНДЯН, ук. соч., с. 308; Л. МЕЛИК-СЕТ-БЕК, Древняя Русь и Армения, Сб. трудов Ист-та языка АН Арм. ССР, том 1, Ереван, 1946, с. 137.

Այդ են հավաստում թեմուրյան եւ հետթեմուրյան ժամանակներին վերաբերող ջնարակած խեցեղենի գյուտերը Արտաշատ մայրաքաղաքի պատմական տարածքի տարբեր հատվածներում: Գտածո ջնարակած խեցեղենի քննությունից ակնհայտ է դառնում, որ դրանց մի մասը բերվել է հայկական արհեստագործական կենտրոններից՝ Անիից, Գառնիից, Ամբերդից, Եղեգիսից, Լոռե բերդից եւ այլն, մյուս մասը՝ իրանական խեցեգործական կենտրոններից, առավելապես Շամախիից, Նախիջևանից եւ Թավրիզից:⁷ Վերջիններս այդ ժամանակներում բավականին գործուն դերակատարություն ունեին տարածաշրջանի տնտեսական-քաղաքական կյանքում, տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Մեծաշուք ու հարուստ Թավրիզի համբավը դուրս էր եկել երկրի սահմաններից: Արաբ ճանապարհորդ եւ պատմիչ Իբն Բատուտան գրում է, թե «խանութների հարուստ ու թանկարժեք գոհարեղենը շլացրել էին իր աչքերը ...: Գեղեցիկ հագնված գերիները գոհարեղեն էին վաճառում թաթար տիկիներին»⁸:

ԺԳ. դարի վերջերին եւ ԺԴ. դարի սկզբներին տարածաշրջանում նկատելի էր տնտեսական-արհեստագործական կյանքի որոշակի վերելք՝ կապված մոնղոլական իշխանությունների կողմից որոշակի հանդուրժողականության դրսևորումների հետ, որը ենթադրում էր համեմատաբար բարյացակամ վերաբերմունք տեղի բնակչության նկատմամբ: Դա վերաբերում էր նաեւ Հայաստանին:

Գառնին ԺԴ.—ԺԵ. դարերում դեռեւս պահպանում էր գյուղաքաղաքի իր կարգավիճակը: 1346 թ. արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում այն անվանվում է «Գեղաքաղաք», իսկ Այրիվանքում Պողոս Գառնեցի կաթողիկոսի օրոք սկսված եւ Գառնիում ավարտված «Մաշտոցում» հիշատակվում. «Եւ գրվեց սա նախապատվելի սուրբ ուխտի մեջ՝ Մեծ Այրիվանքում եւ ավարտվեց այս գիրքը աստուածապահ Գառնի գյուղաքաղաքում՝ այս սուրբ հրաշափառ կաթողիկէի եւ մյուս սուրբ եկեղեցիների դռանը. պ. հ. բ (1423 կամ 1424)⁹, «Գրչումն յամի 1423 (24) տակաւին բնակեալ ցուցանէ զԳառնի աստուածապահ գեղօքաղաք կոչելով»¹⁰:

Ակադ. Բ. Առաքելյանը գրում է, թե Դվինի կործանումից հետո այդ երբեմնի խոշոր քաղաքի արհեստավորների մի մասը փոխադրվեց Գառնի:

⁷ ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ, Պատմություն Թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 14:

⁸ Հ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 62:

⁹ Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Գ. ԿԱՐԱՆԱՆՅԱՆ, Գառնի III, Երեւան, 1962, էջ 19:

¹⁰ Ղ. ԱՆԻՇԱՆ, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 369:

Այս ենթադրության համար հիմք է ծառայում Դվինի անկումին հաջորդող շրջանում Գառնիում Դվինի խեցեղեն անոթների արտադրության փաստը¹¹:

Գառնիի խեցեղեն արտադրանքում, հատկապես դրանց հարդարանքի մեջ, ակնառու է ԺԳ.-ԺԵ. դդ. զարդարվեստին բնորոշ բազմագունությունը, ճոխ ոճավորումը, գորգային զարդարվեստի համար տիպական տարրերի նմանակումը: Չպետք է բացառել եւ իրանական զարդարվեստի գործուն դերը: Տեղական զարդարվեստին ոչ բնորոշ հարդարատարրերի մուտքը խեցարվեստ մասամբ կարելի է բացատրել օտար ազգաբնակչության առկայությամբ եւ օտարածին վերնախավի ճաշակի թելադրանքով:

Խեցեղեն տեսականին, որն ամենատարածվածն էր, առավել շատ էր ենթակա նորամուծության փոփոխություններին՝ ժամանակի ճաշակի ու ոճային ըմբռնումներին համապատասխան:

Ինչ վերաբերում է Եղեգիսին, ապա այն ընկած էր Հայաստանով անցնող հյուսիսային առևտրական մայրուղու վրա՝ Նախիջևանյան, Վաղարշակերտ, Կապան կենտրոնների հարեւանությամբ եւ համարվում էր Օրբելյանների իշխանական տան նստավայրը՝ նշանակալի դեր խաղալով Վայոց Ձորի տնտեսական առևտրա-արհեստագործական կյանքում: Եղեգիսը Սյունյաց գահերեց իշխանի նստավայրն էր՝ նվեր ստացված վրաց թագավորի հրամանով, Իվանե աթաբեկից «փոխան հայրենեաց»:¹² Եղեգիսն Օրբելյանների օրոք ուներ գյուղաքաղաքի կարգավիճակ եւ այդ կերպ պահպանում էր որոշակի առավելություններ մարզի տնտեսական, առևտրա-արհեստագործական գործունեության ոլորտում՝ ապահովելով տնտեսության քիչ թե շատ կայուն վիճակ եւ համեմատաբար բավարար զարգացում:

Իրանում եւս վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում խեցեգործությունն ապրում էր բարձր զարգացում եւ բնութագրվում էր ժամանակի ոճային ու տեխնիկական նորարարություններով: Խեցեգործական հայտնի կենտրոններում՝ Քաշանում (հայտնի էր իբրեւ խեցեգործության հնագույն կենտրոն)¹³, Սուլթանաբադում, Թավրիզում եւ այլն, պահպանվում էին խեցեգործության, մասնավորապես՝ գեղարվեստական խեցեգործության, դարավոր փորձն ու մասնագիտական ձեռքբերումները եւ դրանց գործնական կիրառությունը՝ հարստանալով, անշուշտ, ժամանա-

¹¹ Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Գ. ԿԱՐԱՍԵԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 20:

¹² ՀԺՊ, հ. III, Երեւան, 1976, էջ 125, 235, 548:

¹³ Краткая художественная энциклопедия, Искусство стран и народов мира, 2, М., 1965, с. 119.

կի պահանջներին համահունչ հորինվածքակերտվածքային նոր լուծումներով ու հարդարատարերով, տեխնիկական նորագյուտ հնարներով:

Խեցեգործական արհեստի զարգացումն անկասկած ընթանում էր մշակութային, քաղաքական բոլորովին այլ իրավիճակում, հակոտնյա մշակույթների ներքին պայքարի պայմաններում, երբ տեղական բարձրարվեստ մշակույթն ու տեխնիկական առաջնակարգ նվաճումները բախվում էին քոչվոր նվաճողների մշակութային ու արհեստագործական ցածր մակարդակի հետ: Նման իրավիճակը հարկավ անբարենպաստ էր տնտեսական-արհեստագործական կյանքի հետագա զարգացման համար եւ երկար շարունակվել չէր կարող: Անհրաժեշտ էր հաղթահարել ստեղծված իրավիճակը, դուրս գալ նոր ասպարեզ եւ ձեւավորել նոր մշակույթ՝ դրսից ներթափանցածի եւ տեղականի միաձուլմամբ, որն ի զորու կլինեք բավարարելու երկու կողմերի պահանջները: Դա, կարելի է ասել, այնուամենայնիվ, ստացվեց:

Տեղական բազմափորձ, հմուտ ու բարձրակարգ արհեստավորներին հաջողվեց հաղթահարել բոլոր դժվարությունները եւ հանդես գալ խեցեգործություն մեջ տեխնիկական ժամանակակից հնարների՝ բազմազույն ներկերի, ջնարակի նորագյուտ բաղադրիչների, նոր զարդաձեւերի ու հորինվածքների մշակմամբ:

Կապարային ջնարակին համընթաց գերիշխող դարձավ ապակետիպ ալկալիական քարային ջնարակը, որն, ի տարբերություն կապարային ջնարակի, սպիտակ հենքի վրա փռվում էր թանձր շերտով՝ հնարավորություն ընձեռելով թափանցիկ ջնարակի տակ կատարված նկարազարդմանը դրսևորվել ողջ գունեղությամբ¹⁴: ԺԳ.—ԺԴ. դարերը կարելի է բնութագրել իբրեւ ապակետիպ, ալկալիական ջնարակի գերակայության շրջան խեցեգործության մեջ:

Գերակա էին երկնագույն (խուլ եւ թափանցիկ), կանաչակապտավուն (խուլ եւ թափանցիկ), երկնագույն (թափանցիկ) եւ անգույն ջնարակները բազմազույն ներկերի գործածության պարագայում:

Նորություն էին փիրուզաերկնագույն, կաթնաճերմակ եւ կամ այդ գույների հետ կապույտի համակցումով արված ջնարակները: Հայն կիրառություն ունեին նաեւ միագույն՝ կանաչ եւ փիրուզագույն ջնարակ-

¹⁴ Б. Веймарн, Искусство арабских стран и Ирана VII—XVII вв. М., 1974, с. 117, 149, В. Саёко, Техника и технология керамического производства Средней Азии. М., Наука, 1982, с. 51, 139—140; Средневековая глазурованная керамика XII—XV вв., Душамбе, 1969, с. 39—41, 45—47.

ները: Նկարագարողումը սովորաբար կատարվում էր բազմագույն ներկերով, այդ թվում եւ սևով:

Թեմուրյան շրջանում՝ ԺԳ. դարի վերջ եւ ԺԵ. դարի սկիզբ, ձեւավորվում է գեղարվեստական խեցեղենի նկարագարողման գունային նոր համադրություն՝ կապտասպիտակավուն¹⁵:

Խեցեղենի հարդարանքում գերիշխող է դառնում ծաղկազարդ՝ ծաղկազաւարներ (աղ. 1—5, 6), սահող ցողունազարդեր, գալարվող տերեւակալած շիվեր, բազմաթերթ վարդյակներ, ճառագայթներ (աղ. 2—4, 3—1, 3), բազմագույն ջնարակների ու ներկերի կիրառմամբ, եւ դուրս են մղվում նախորդ դարերում շատ հարգի պատկերազարդերի կենդանակերպ եւ թռչնակերպ մոտիվները):¹⁶ Խեցանոթներն հարդարվում էին շքեղ ու բազմագույն բուսազարդերով եւ երկրաչափական զանազան հարդարատարների ներդաշնակ համադրություններով: Լայնորեն օգտագործվում էին նկարազարդման եւ ջնարակման՝ վերջնարակային ու ենթաջնարակային հնարները: Կարմրավուն կավատեսակների դեպքում ջնարակումը կատարվում էր ոչ թափանցիկ (խուլ), փիրուզագույն եւ կանաչավուն ջնարակներով ստացված բրոնզի ոքսիդից (պղնձի ոքսիդ + անագ) կամ բիսմութից (Bi — քիմիական տարր):

Հետագայում խեցեգործության մեջ լայն կիրառություն է ստանում լաջվարդը (կոբալտ-լազուր), որից ստանում էին կապույտ ներկը: Առաքել Դավրիժեցին հիշատակում է «լաջվարդը ստանում ենք Ուզբեկստանից, իսկ Ալ-Բիրունին (973—1048 թթ.) գրում է. «լաջվարդին հունարեն ասում են արմինակուն: Այդ բառը կազմված է Արմենիա-արմենիում ածանցումից, քանի որ հայ քարը, ըստ Պլինիոս Ավագի, պատկանում է թանկարժեք քարերի շարքին, նման է լաջվարդին»: ¹⁷ Անոթների գունազարդումը կատարվում էր թաց խեցու վրա կոբալտի կամ պղնձի ոքսիդի լուծույթով եւ թրծումից հետո կապույտ եւ սպիտակ երանգների համադրությամբ ձեւավորվում էր գեղազարդ՝ ծաղիկների, կետերի եւ կիսաշրջանների տեսքով: Կաթնաճերմակ հենքը լաջվարդով նկարազարդելը նոր որակ եւ շուք էր հաղորդում խեցեգործական արտադրանքին: Լաջ-

¹⁵ А. БЕРНШТАМ, Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шахе и Памиро-Алтая, МИА, 26, М., 1952, Л., с. 178; Б. ВЕЙМАРН, ук. соч., с. 117.

¹⁶ Б. В. ВЕЙМАРН, ук. соч., с. 149.

¹⁷ ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՅԻ, Պատմություն, թարգմ., առաջաբանը եւ ծանոթ.՝ Վ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ, Երեւան, 1988, էջ 458, Ա. ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ, Հայաստանի քարերի աշխարհում, Երեւան, 1986, էջ 75:

վարդով նկարազարդված շքեղաշուք խեցեղենը մեծ պահանջարկ ուներ շուկայում եւ թանկ արժեք:

ԺԴ. դ. երկրորդ կեսից մինչեւ ԺԵ. դ. սկիզբը ջնարակման գործընթացում մեծ կիրարկություն ունեին խուլ՝ անթափանց ջնարակները՝ կանաչ, կանաչափիրուզագույն եւ մաքուր փիրուզագույն (աղ. 1—2): Կարմիր կավից պատրաստված խեցեղենը թրծումից հետո պատում էին վերը թվարկած ջնարակներով, որոնք ամուր կաշում էին խեցու պատերին:

Ջնարակումն ինքնին բարդ եւ աշխատատար գործընթաց էր, թելադրում էր մի շարք բաղադրիչների պարտադիր առկայություն. թրծող վառարանների հատուկ համակարգ, կրակի շարժման առավել բարդ հաշվարկ, հատուկ սարքերի ներդրում, մետաղական տարատեսակ ոքսիդների, բազմագույն ներկերի օգտագործում: Թրծման գործընթացն ամենակարեւորը եւ ամենաբարդն էր եւ պահանջում էր հատուկ մոտեցում:

Հայկական միջնադարյան ձեռագրերն ունեն նշումներ թրծման գործընթացի եւ կրակի վերաբերյալ. «Թող որ չորանայ եւ ապա թրծէ զինքն ի բարկ կրակ», «եւ քուրայն արա՛ որպէս ոսկերչու», «զբոթայն խեցատոց ժամ դնես ի կրակն նախ սակաւ ջերմացո՛մերձ ի հուրն, ապա դի՛ր: Նոյնպէս եւ երբ որ հանես ի հրոյ մի՛ զարներ ի պաղ տեղ, չի բեկի»¹⁸:

Թրծման ողջ գործելակարգով էին պայմանավորված ջնարակի որակական հատկանիշները՝ փայլը, հարթ եւ ողորկ մակերեսը, ճաքերի բացակայությունը, ջնարակի հեշտությամբ չպոկվելը եւ այլն: Թրծման գործընթացում համապատասխան ջերմաստիճանի ստացումից էր կախված ջնարակի բնույթը եւ քիմիական բաղադրությունը՝ համաձայնեցված ենթաջնարակային պիգմենտի (գունանյութ) որակական հատկանիշներով ու բաղադրատարրերով: Խեցեղենը թրծելու պարագայում որպեսզի ստացվեր բաձրորակ թրծում, հարկավոր էր 1200—1300 ջերմաստիճան եւ հավասար կրակ: Երբեմն նկարազարդման համար օգտագործվող ներկերը պահանջում էին թրծման առավել բարձր ջերմաստիճան, քան ինքը՝ ջնարակը¹⁹:

Ջնարակումը, համաձայն քիմիկոս Քնարիկ Նավասարդյանի հետազոտությունների (կատարված՝ Հայաստանի մի շարք կենտրոններից հայտնի

¹⁸ Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Ալբիմիան պատմական Հայաստանում, Երեւան, 1940, էջ 66:

¹⁹ В. С. АЙКО, Техника и технология керамического... с. 51, 139—140; Среднеазиатская глазурованная керамика, с. 39—40.

գտածոների, առավելապես Դվինի ջնարակած խեցեղենի ուսումնասիրության հիման վրա), ընթացել է երկու փուլով՝ միապատիկ եւ երկպատիկ²⁰:

Միապատիկի դեպքում ջնարակը քսվում էր դեռեւս չթրծված, բայց լավ չորացրած խեցուն, ապա թրծվում:

Երկպատիկի պարագայում հնարավոր էր երկու տարբերակի կիրառում:

1. Նախ թրծում էին խեցանոթը՝ պատած անգոբով եւ նկարազարդված զանազան ներկերով, ապա քսում էին ջնարակը եւ կրկին թրծում ավելի ցածր ջերմաստիճանի առկայությամբ:

Երկրորդ տարբերակում խեցանոթը թրծվում էր առանց անգոբի (կավի մածուկ) ու ջնարակի: Թրծումից հետո այն պատում էին անգոբով, կատարում նկարազարդում, ապա ջնարակապատում եւ դնում թրծվելու:

Ուսումնասիրելով Արտաշատի ջնարակած խեցեղենը՝ հարկ է նկատել, որ տեղական արտադրության իրողության մասին փաստացի վկայություն կարող է լինել քաղաքի պատմական տարածքում վերջին տարիների պեղումների ժամանակ գտնված ջնարակապատ փոքր թասը՝ լցված կավահողով եւ փիրուզագույն նյութով: Գտածոն հետազոտել է Քնարիկ Նավասարդյանը: Հետազոտության արդյունքում փաստագրվել է. «Թասում գտնվող հողի շերտի տակ (անոթի հատակին) առկա են քվարցիտի եւ կապտավուն հանքային պիգմենտի բյուրեղներ: Նման բաղադրությունը ենթադրում է ապակու կամ ջնարակի բովախառնուրդ: Ենթադրությունը ստուգելու նպատակով ֆիզիկա-մեխանիկական եղանակով խառնուրդից անջատվել է ապակու հիմնական հումք հանդիսացող քվարցիտը (SiO_2), որին ավելացվել է այդ նույն պիգմենտի մի քանի բյուրեղ եւ համապատասխան քանակով հիմնային նյութ, տվյալ դեպքում սոդա (Na_2CO_3): Ստացված խառնուրդը տեղափոխվել է խեցատի մակերես եւ դրվել մոֆեւային վառարանի մեջ 900°C -ի պայմաններում: Երկու ժամ հետո խեցատը պատվել երկնագույն ջնարակով»:²¹ Արարատի մոտակայքում կան քվարցիտի հանքավայրեր (Երկաթուղային կայարանից

²⁰ Ք. ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ, «Հայաստանի միջնադարյան խեցեղենի տեխնիկա-տեխնոլոգիական բնութագիրը» (տե՛ս Ա. KALANTARYAN, G. KARAKHANYAN եւ ուրիշներ, Armenia in the cultural context of East and West (Ceramics and glass 4th–14 th centuries), Yerevan, 2009, էջ 17–28).

²¹ Աշխատությունն անտիպ է:

1,5—2 կմ հարավ-արեւմուտք)²²։ Տեղական կվարցիտի հանքանյութը հեշտությամբ է ենթարկվում տաքացման ու մշակման։ Քիմիական տարրալուծությունը ցույց է տալիս, որ այն հանդիսանում է բնական բովախառնուրդ եւ լրացուցիչ խառնուրդներ չի պահանջում։

Կնշանակի, թե տեղում գործել են համապատասխան մասնագետներ, ովքեր տեղյակ են եղել ջնարակի ստացման հնարներին, գուցե եւ եղել են դրսեկ վարպետներ, որոնք գործել են տեղացի բրուտների ընկերակցությամբ։

Ապացույց. տեխնոլոգիական առումով Արտաշատի ջնարակած խեցեղենը բավարարում է վերը նշած պահանջներին։ Դրանց մի մասն ունի ողորկ, ոչ շատ փայլուն մակերես, պատած ջնարակի համեմատաբար բարակ շերտով։ Մյուսներն ունեն փայլուն, ողորկ մակերես, խեցուն ամուր կպած ջնարակի շերտ, բարձրակարգ թրծում։ Հավանաբար անցել են թրծման երկպատիկ փուլ։ Կան խեցատներ, որոնց վրա բացակայում է անգործի շերտը։ Նկարագարողումը կատարվել է կավախեցու վրա, ապա պատվել ջնարակով՝ անցնելով ջնարակման եւ թրծման միապատիկ փուլ։

Արտաշատի ջնարակած խեցեղենի հավաքածուն ոչ միայն, բազմատեսակ ու բազմահնար է, գունեղ ու զարդագեղ, այլեւ բացառիկ՝ պատմամշակութային առումով, եւ կարող է լրացնել այն բացը, որ կա հայ միջնադարյան կիրառական արվեստում, ավելի ստույգ՝ ԺԴ.—ԺԵ. դդ. թվագրվող ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթում։

Գործառական նշանակությամբ ջնարակած խեցեղենը հարմար ենք գտել դասդասել. սկուտեղներ, պնակներ, քրեղաններ, թասեր, գավաթներ, ըմպանակներ, կափարիչներ (աղ. 1—7) եւ այլն։

Նկատի ունենալով գտածոների ողջ տեսականու բեկորային վիճակը եւ ձեւաբանական հորինվածքի լիակատար բացակայության պարագան, միաժամանակ կատարել ենք տիպաբանական դասակարգում, ըստ ջնարակի գունային լուծումների՝ կանաչավուն, կապտականաչ, փիրուզագույն՝ մուգ ու բաց (խուլ), փիրուզագույն՝ մուգ ու բաց (խուլ), կանաչաերկնագույն, կաթնճերմակավուն, սպիտակաերկնագույն՝ խուլ եւ թափանցիկ, կաթնամոխրագույն եւ այլն։

²² Ժ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը, ՊԲՀ, 1977, 3, էջ 193։

Առանձին խումբ են կազմում նկարազարդ անորոշ բեկորները, որոնք կարող են մաս կազմել թե՛ քրեղանների եւ թե՛ գավաթների (նստուկներ, իրանի եւ շուրթի հատվածներ):

Սկուտեղներ: Սկուտեղները մեկ տասնյակից ավելի են, գերազանցապես բեկորային վիճակում են: Ամբողջական են երկուսը (աղ. 2–5,6), եռամաս, տարբեր՝ նկարազարդմամբ, ջնարակի եւ օգտագործված ներկերի գունային համադրություններով: Սկուտեղների բեկորները ժամանակագրորեն, ինչպես նաեւ իրենց հորինվածքով, հարդարման հնարներով ու բաղդատելի այլ զուգահեռներով (Բաքու, Գանձակ, Մինգչաուր, Շաբրան եւ իրանական հայտնի այլ կենտրոններ) վերաբերում են ԺԳ.–ԺԷ. դարերին²³:

Սկուտեղներն ունեն օղակավոր, տափակ ժապավենաձեւ կտրվածքով նստուկ, քիչ ուռուցիկ հատակ, սահուն վեր բարձրացող տրամատած պատեր, որոնք, շուրթի հատվածում թեքությամբ կտրվելով, ձեւավորում են բերանի բոլորշի բացվածքը ուղիղ կտրված եզրերով, առանց պսակի: Դրանք ծանծաղ են, դեպի դուրս լայնակի փովող իրանով, պատրաստված մանրահատիկ կավից, թեթեւ խառնուրդով: Թրծումը՝ համաչափ:

Սկուտեղներից առաջինը (Ատ-2, 2006, աղ. 2–6) պատված է վառ կանաչ, խուլ ջնարակով: Ներքուստ անզարդ է, առանց որեւէ հարդարանքի: Այլ է արտաքին հարդարանքը: Շուրթի եզրագծով անցնում է կանաչավուն ջնարակի շերտ, շերտից քիչ ներքեւ, որոշակի հատվածով ճերմակ անգոբաշերտ: Սկուտեղն ամբողջովին անգոբապատ չէ եւ խեցին ունի վարդագույն գունավորում: Հարդարուն է նստուկը՝ փորագիր շեղանկյուններով, իսկ կենտրոններում՝ վերագիր գնդիկազարդերով:

Չափերը՝ իրանի բարձրությունը 5,5 սմ, նստուկի տրամագիծը 10,8 սմ, բերանի տրամագիծը 29 սմ, բարձրությունը՝ 5 սմ, հենակի օղի տրամագիծը՝ 15 սմ, բարձրությունը՝ 5 սմ:

Երկրորդ սկուտեղը (Ատ 3–2006, աղ. 2–5) արտաքուստ պատած է դարչնաերկնագույն ջնարակով, հարդարված է շուրջանակի անցնող կապտավուն գծաքաշ գոտիներով: Ներքուստ անոթի դաշտն ունի կապ-

²³ Н. НАДЖАФОВА, Художественная керамика Азербайджана XII-XV вв., Баку, 1964, с. 25, рис. 37–38; В. ЛЕВИАТОВ, Археологические раскопки близ дворца Ширваншахов в Баку, Материальная культура Азербайджана, 1, Баку, 1949, с. 139–140, рис. 8,9; О. ДАНИЕЛЯН, Глазурованное блюдо из Мингечаура, Доклады АН, Аз. ССР, том X, № 3, Баку, 1954, с. 229–231. Э. САЙКО, Среднеазиатская глазуванная керамика XII-XV вв., Душанбе, 1969, с. 10; В. Э. КОВАЛЬ, Керамика Востока на Руси IX-XII вв. М., 2010, с. 112, ил. 40.

տա-կանաչավուն գունավորում, տեղ-տեղ դարչնագույն երանգավորումով, ջնարակը խուլ եւ անթափանց է:

Ջնարակումը կատարված է ոչ անգոբապատ խեցու վրա: Թրծման ընթացքում ջնարակը տեղ-տեղ թափվել է: Խեցին՝ վառ վարդագույն, կավը՝ մանրահատիկ, թեթեւ խառնուրդով, թրծումը՝ համաչափ: Չափերը. բերանի տրամագիծը՝ 31 սմ, իրանի բարձրությունը՝ 6 սմ, նստուկի տրամագիծը՝ 11 սմ, հենակ ոտքի չափերը 15 X 11 մմ: Ինքնատիպ է անոթի ետնախորքի հարդարումը՝ նկարեն ծաղկած, գալարներ, ծաղկազարդ բաժանարար շրջանակներ: Հատակին՝ կապտաշագանակագույն հենքի վրա նկարեն թռչնապատկեր՝ երկարապոչ, երկարաոտ, խոշոր ճանկերով կիսաբաց զարդագեղ թեւերով, կուրծքը՝ բարձր, գլուխը հպարտորեն վեր պարզած, բաց, խոշոր աչքով: Մասնագետների հավաստմամբ²⁴, անոթին պատկերված թռչունը արոս է, տափաստանային մի թռչուն, որին այսօր էլ կարելի է հանդիպել Արարատյան դաշտավայրում:

Սակայն միջնադարյան հայ կիրառական արվեստում, մասնավորապես հարդարարվեստում, արոսի թռչնապատկեր նկարազարդը հանդիպում է առաջին անգամ եւ շունի համադրելիներ:

Թռչուններից շատերը՝ աղավնի, արծիվ, արագիլ, սիրամարգ, տատրակ, աքաղաղ եւ այլն, քրիստոնեական հավատալիքում սրբազործված էակներ են, սուրբ նշանակներ, բայց ոչ՝ արոսը:

Աղավնին Սուրբ հոգու խորհրդանիշն է: Սիրամարգը՝ մեռնող եւ հարություն առնող բնությունն է խորհրդանշում: Չմռան նախաշեմին, երբ տերեւաթափ էր, թափվում էին եւ նրա փետուրները, իսկ գարնանամուտին, երբ բացվում էին ծառերի տերեւները, սիրամարգը ծածկվում էր նոր փետուրներով: Արծիվ-վարուժնակը Հովհաննես Ավետարանիչի խորհրդանշան-նշանակն է եւ այլն²⁵:

Թռչնազարդ կավանոթներ հայտնի են Դվինից, Անիից, Բերդաձորից, մեր հյուսիսային սահմանին փոխած Դմանխից²⁶, ինչպես նաեւ

²⁴ Տեղեկության համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում կենսաբանական գիտությունների դոկտոր Ն. Մանասերյանին:

²⁵ Խորանների մեկնություններ, աշխ. Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ, Երեւան, 1995, էջ 24, 93, 95, 99, 109 (ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ, Ավետարանի ցանկի տեսություն, էջ 87–109):

²⁶ Ներկայիս քարտեզներում Դմանխի ուղղակիանով հանդիպող տեղանունը ծագում է մեր Դմանեաց քաղաք (Դումանիք) ձեւից — Բերդ, բերդաքաղաք, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Բողնոփոր գաւառում: Յիշատակում է Ժ. դարից: Դմանեաց քաղաքի մասին վկայութիւններ ունեն Կիրակոս Գանձակեցին, Մատթէոս Ուռհայեցին, Վարդան Վարդապետ

Վրաստանի հանրապետության մի շարք բնակավայրերից՝ Թբիլիսիից, Ռուսթավիից, Գորիից եւ այլ վայրերից²⁷: Սակայն դրանք տարբերվում են սկուտեղի հարդարանքից՝ հարդարատարրերի մանրամասներով ու կերպարավորմամբ:

Ենթադրելի է, որ սկուտեղն ունի դրսեկ ծագում. հավանաբար բերված է բյուզանդական հայտնի մի կենտրոնից (Կորնթոս, Խերսոնես, Սուդակ, Ալուշտա, Ստարի Կրիմ) եւ վերաբերում է ԺԳ-ԺԴ. դարերին²⁸:

Թասեր, ֆրեղաններ: Պահպանված են գերազանցապես նստուկների տեսքով, այն էլ ոչ բոլոր դեպքերում ամբողջական: Եզակի են իրանների եւ շուրթերի բեկորները (աղ. 1—9): Բացառվում է դրանց հորինվածքի, կերտվածքի եւ ներքին հարդարանքի լիարժեք մեկնաբանումը:

Նստուկներն (աղ. 3—6, 7, 8) ունեն օղակավոր ոտք-հենակներ, որոնք վաղ օրինակներում այնքան էլ շեշտված չեն, բայց ժամանակի ընթացքում հենակները բարձրանալով ձեւավորել են նստուկը շուրջանակի գոտեւորող կրունկներ: Կրունկները եզրերում ժապավենաձեւ են, փոսիկավոր կամ ուղիղ կտրված: Տիպաբանական դասակարգումը կատարված է ոչ միայն գործառնությամբ, այլեւ ըստ ջնարակի գունային երանգների՝ երկնագույն, կաթնագույն, վառ կանաչդարչնագույն, սեւ, փիրուզագույն, ինչպես նաեւ, սեւի եւ բաց լաջվարդի համադրումով ստացված գույն: Հարդարանքը ներկայացնում է բուսական զարդեր, գալարուն շիվեր, ճառագայթներ, բողբոջներ, ժապավեններ եւ այլն (աղ. 3—3):

Քրեղանի նստուկի բեկոր (Ատ-9—2006), ջնարակապատ՝ Ներքուստ՝ վառ երկնափիրուզագույն: Նստուկի դաշտը հարդարում են նկարեն գեղազարդ բուսազարդերը՝ տերեւակալած ծաղկափթիթ շիվերի սահուն

Արեւելցին, Ստեփանոս Օրբելեանը, վրաց մի քանի հեղինակներ: Վրաց պատմիչն ուղղակիորեն համարում է հայկական բերդ:

²⁷ Ֆ. ԲԱԲԱՅԱՆ, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարգացումները, Երեւան, 1981, էջ 53—54; В. ДЖАПАРИДЗЕ, Художественная глазурованная керамика Грузии XI—XIII вв., СА XVIII, 1953, с. 203—204, рис. 3, 1, 2, 3; С. АДАКСИНА, Изображение животных и птиц на средневековой керамике Крыма. Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. По материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции. Симферополь. 1998, с. 5—7. Рис. 1..

²⁸ А. ЯКОБСОН, Средневековый Херсонес XII—XIV вв. МИА. 17. 1950. М.-Л. С. 195—217. Художественная керамика от Тырновогород. Автор и сост. Н. АНГЕЛОВ, 1974. Фотоиздат, Д-5033. Д-5047. Л. КРАВЧЕНКО, Средневековый Белгород на Днестре (комец XIII-XIV вв.). Поливная керамика византийского круга с изображением птиц. Киев. 1986, с. 199, рис. 421. С. АДАКСИНА, ук. соч. с. 5—7. Рис. 1; С. БОЧАРОВ. Группа византийских поливных чаш с второй половины XIV в. Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв., Киев, 2005, с. 306—323.

գալարները: Նկարագարողումը կատարված է ճահճականաչի (մուգ եւ բաց երանգների) եւ վառ երկնագույնի մեղմ համադրությամբ:

Ջնարակումը եւ թրծումը՝ երկպատիկ: Խուլ ջնարակի թրծումից հետո պատվել է հիմնահողային ապակեպատ, թափանցիկ ջնարակով, ապա թրծվել, թողնում է թրծակավի տպավորություն:

Խեցին՝ շիկավուն, կավը՝ մաքուր եւ մանրահատիկ, լավ հունցված: Անգորբի շերտը՝ շատ բարակ, գրեթե աննշմարելի: Թրծումը՝ համաչափ եւ բարձրակարգ (աղ. 3—5):

Քրեղանի նստուկի եւ իրանի բեկորներ խոշոր չափերի (Ատ-2009): Նստուկը՝ օղակավոր ոտք հենակով: Հատակը՝ ներս ընկած: Ներքուստ պատված է կաթնա-երկնագույն (քիչ խամրած) ջնարակի բարակ շերտով, որը տեղ-տեղ թափված է: Նկատելի են մուգ եւ բաց շերտեր: Քրեղանի ետնախորքը հարդարում են նկարագարող շքեղ բուսազարդերը՝ թեքությամբ վեր բարձրացող տերեւակալած ճյուղեր, բազմաթերթ գեղեցիկ ծաղկային գալարներ, բողբոջած շիվեր, կենտրոնում, ծառի վրա՝ ոճավորված թեւաբաց թռչնի պատկեր: Իրանի բեկորը եւս զարդարուն է: Կրում է նույն նկարեն զարդապատկերները, ինչ նստուկը (աղ. 1—1, 8):

Արտաքուստ անգորբապատ են, կաթնավուն: Կավը՝ մանրահատիկ եւ համասեռ: Թրծումը՝ համաչափ եւ բարձրակարգ: Չափերը՝ նստուկի տրամագիծը 10 սմ, բարձրությունը՝ 12 սմ, պատի հաստությունը՝ 10 մմ:

Քրեղանի նստուկ (Ատ-25-2006)՝ հաստապատ, կաթնագույն, բարձր հենակոտքով, ոտքի եզրերը՝ ժապավենածեւ կտրվածքով, հատակը՝ ներս ընկած, կենտրոնում՝ ելունդազարդ:

Ներքուստ եւ արտաքուստ ջնարակապատ, առանց անգորբաշերտի: Ջնարակումը կատարվել է անմիջապես խեցու վրա: Հարդարանքը պարզ եւ արտահայտիչ է՝ կենտրոնից արեգագնակերպ շողարձակող ճառագայթներ: Զարդատարրերի գունային համադրումը՝ կաթնակապույտ (աղ. 3—2):

Ջնարակը՝ ոչ բարձրորակ, շերտը՝ շատ բարակ, հատվածաբար թափված, տեղ-տեղ՝ ճաքապատ: Խեցին՝ բարակապատ, կավը՝ մանրահատիկ եւ համասեռ: Թրծումը՝ համաչափ: Չափերը. նստուկի տրամագիծը արտաքուստ՝ 7,2 սմ, ներքուստ՝ 9 սմ, պատի հաստությունը՝ 9 մմ, հենակոտքի բարձրությունը՝ 13 մմ:

Ենթադրում ենք, որ ունի տեղական ծագում: Այդ են փաստում ջնարակի որակն ու ջնարակման կերպը, որն առավել բնորոշ է ոչ խոշոր,

տնայնագործական խեցեգործական արհեստանոցներին, որը պայմանավորված է ոչ բարձրակարգ բրոնզների եւ ջնարակման համար անհրաժեշտ բարձրորակ բաղադրիչների բացակայությամբ: Անոթը մեծապես տարբերվում է դրսեկ օրինակներից:

1. Կաթնաերկնագույն եւ երկնագույն ջնարակները առավել բնորոշ են թեմուրյան ժամանակներին, քանզի հանդես են գալիս ԺԳ. դարի վերջերին եւ լայն տարածում ստանում ԺԴ.–ԺԵ. եւ հետագա դարերում²⁹:

2. Կարելի է ենթադրել, որ թաս-քրեղանները գերազանցապես օտարածին են՝ բերված որեւէ հարեւան երկրից (Սիրիա, Թուրքիա, Իրան, Միջին Ասիայի երկրներ)³⁰, քանզի տարանցիկ առեւտրի քրավանային ճանապարհները՝ Եւրոպա-Ասիա, ԺԵ. դարում կրկին անցնում էին Հայաստանի հարավային շրջաններով³¹: Դրանք թվագրվում են ԺԵ.–ԺԶ. դդ.³²:

Պնակներ — մեծաքանակ են, բեկորային վիճակում: Տարբերակիչ որեւէ ստույգ եզրակացություններ անել դրանց հորինվածքային ու ձևաբանական մանրամասների վերաբերյալ, գրեթե անհնարին է:

Խեցատները գերազանցապես շուրթերի բեկորներ են, բացառությամբ իրանների մի քանի հատվածների (աղ 1–6, 2–7, 8): Ձեւերով գրեթե նույն են՝ ծանծաղ մակերես, բարակ անգոբապատ պատեր (խամրած դեղնակաթնագույն), խեցին՝ շիկավարդագույն, երբեմն՝ քիչ կարմրավուն, պատված սպիտակ, ճերմակաերկնագույն, փիրուզագույն ջնարակով: Ջնարակման երկրորդ փուլում քննարկվող խեցանոթները ջնարակվել են թափանցիկ հիմնահողային ջնարակով, ապա անցել թրծման երկրորդ փուլ: Նկարազարդումը՝ վերջնարակային: Օգտագործված գուներանգներն են՝ սև, բաց եւ մուգ կանաչ, կապույտ, շագանակագույն, դարչնագույն: Հարդարանքը՝ բուսազարդեր, թփակալած շիվեր, բացված

²⁹ 3. Сайко Среднеазиатская глазурованная керамика XII-XV вв..., с. 39–41, 45, 47. М. Филанович, У. Алимов, К обнаружению средневековой бани в Ташкента. История Материальной культуры Узбекистана. Вып. 22, с. 183–184. JEAN SOUSTIEL, La céramique Yslamique. Office du livre éditions vilo, Paris. L'école dite "Timouride". La céramique Timouride... fig. 236. P. 218, 248–250, 252.

³⁰ Ю. Миллер, Художественная керамика Турции, Л-г, 1972, с. 116, 121 (Чаша из Дамаска, XVI в.), М. Филанович, У. Алимов, ук. Соч. Jean Soustiel, նշ. աղյուսակ:

³¹ Я. МАНАНДЯН, ук. соч., с. 308.

³² Т. БЕЛЯЕВ, Художественная керамика XIII-XIX вв.; Материалы Всесоюзного совещания 13–15 мая, 1981 г., Алма-Ата; Средневековая культура Казахстана и Средней Азии, Алма-Ата, 1980, с. 40–41, рис. 1.

ծաղիկներ, բեկբեկվող կամարների շղթաներ, երկրաչափական պարզունակ տարրերի համադրություններ:

Կավը մանրահատիկ, թրծումը՝ համաչափ եւ բարձրակարգ:

Կաթնաերկնագույն հենքով վճիտ կապույտ հարդարանքով խեցատ պնակների խմբում առանձնանում է իրանի եզակի մի բեկոր՝ հարդարված արծվի զարդանկարով: Թռչունն ուղղահայաց դիրքով է՝ կիսադեմ, բացված թևերով, կանգնած է ծաղկած ծառի դիմաց (աղ. 2—2):

Հարդարանքն, անշուշտ, զուտ հարդարարվեստի արտահայտչամիջոցների ցուցադրում է, այն վարպետ-բրուտի վառ երեւակայության արգասիք է: Հարդարանքն ունի խորհուրդ եւ բովանդակություն, քանզի արծիվ-վարուժնակը հնուց ի վեր ամենից սրբագործված թռչունն է հնագույն շատ ժողովուրդների հավատալիքներում. արծիվը աստվածների (երկնքի, արեւի, կրակի, լույսի) ավետաբերն ու սուրհանդակն էր³³:

Հայկական հինավուրց հավատալիքներում եւս արծիվ-վարուժնակը թռչունների արքան էր. «արծիւ թագաւոր հաւուց թռչնոց...», «արծուաթռիչ սլացիւք հերձին զթանձրամած խաւար կռապաշտութեան»³⁴:

Արծիվը ոչ միայն թռչունների արքան է, այլեւ աշխարհիկ բարձրագույն իշխանության խորհրդանիշը, թագավորական իշխանության նշանակը. «նախնի թագավորքն հայոց արծուանշան էին»³⁵:

Այս թռչունը նաեւ Հայոց տոտեմական հավատալիքի ու պաշտամունքի վերապրուկ է եւ առնչվում է մարդկային տոհմի կամ ցեղի ծագումը կենդանիների կամ բույսերի որոշ տեսակներին կապելու հին ավանդույթի հետ: Օրինակ՝ Արծրունիների տոհմանունը արծվից սերված լինելու մասին առասպելներն ու զրույցները:³⁶

Արծիվը քրիստոնեական հավատքի եւ պատկերագրության նվիրագործված եւ օրհնաբանված թռչուններից էր, «Չորեքկերպյան Աթոռ» փառաց գահի խորհրդանշանը. «Տեսայ, թէ աթոռ մը դրուած էր երկնքի մէջ: Աթոռին վրայ մէկը նստեր էր... աթոռին բոլորտիքը՝ չորս կենդանիներ: Առաջին կենդանին առիւծի նման էր ու երկրորդ կենդանին՝ զուարակի նման եւ երրորդ կենդանին՝ մարդու երես ունէր ու չորրորդ կեն-

³³ Мифы народов Мира II, 1988, с. 258—260.

³⁴ ՆԲԳՀ, հատոր 2, էջ 362:

³⁵ Անդ, էջ 362:

³⁶ Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հին Հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երեւան, 2001, էջ 7:

դանին թուշող արծիւի նման»³⁷: «Մարդն է նման Մատթեոսին, առյուծը քաջ՝ տիպ Մարկոսին, Ղուկասն հերկող՝ նման եզի, Հովհաննեսը՝ սուրող արծվի»³⁸:

Վերոբերյալը նշանակում է, որ արծիվը Հովհաննես ավետարանիչի խորհրդանշան նշանակն էր:

Հավաստող վկայություններից է 1319 թ. Արծկենի վանքում նկարագարգված Ավետարանը (գրիչ՝ Վարդան), «Չորեքկերպյան Աթոռ» փառաց գահին բազմած է Ամենակալը, իսկ նրա ձախ կողմում՝ Հովհաննես ավետարանիչն է, դիմացը՝ աջում արծիվ վարուժնակը³⁹:

Թուշունը նկարագարգման հնարներով հիշեցնում է պնակն հարդարող արծվի պատկերագրական հորինվածքը:

Նպատակակատար արծիվը հայ իշխանական համակարգում նախարարական տներից մի քանիսի զինանշանն էր, պատվո նշանակը Մամիկոնյանների, Օրբելյանների, Խաղբակյանների, «որոյ նշանն կամ դրօշն է զարծուի», «աղեղնածիգք», «աղեղնադրօշք եւ արծուենանշանք»⁴⁰: Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ Մամիկոնյանների նախարարական տան զինանշանը արծիվն է. «նշանք արծուի»⁴¹:

Ժողովուրդը արծիվ «նվիրագործվածին» իմաստավորել է եւս մեկ առանձնահատուկ գործառույթով՝ «հսկիչ եւ պահպան»՝ այդ թռչնին պատկերող հարթաքանդակներով զարդարելով ճարտարապետական բազում ճարտարապետական կոթողներ, սրբազան կառույցներ՝ Զվարթնոցի Ս. Գրիգորը, Ախթամարի Ս. Խաչը, Անիի Մայր տաճարը (հարավային պատի խորշերից մեկի գլխավերելը զարդարում է թեւաբաց արծվաքանդակը, Բարձրաքաղ Ս. Գրիգորը, Գեղարդավանքը, Սանահինը, Մակարավանքը, Ամաղուիի Նորավանքը, Հերհերի Ս. Սիրոնը եւ այլն:

«Կըսուի թէ արծուին շատ երկար կապրի, եւ ուրիշ յափշտակիչ թռչնոց պէս իր փետուրները կը թափէ գարնան սկիզբը, յետ որոյ անոր ծերութիւնը մանկութեան կերպարանք կառնու»⁴²:

³⁷ Նոր Կտակարան, Գիրք սաղմոսաց, Գիրք առակաց, Յայտնութիւն Հովհաննու, Դ. 7:

³⁸ Խորանների մեկնություններ..., էջ 99, 111, 127:

³⁹ Ա. ՂԱԶԱՐՈՍԱՆ, Հայ գրչության կենտրոնները, VIII–XIV դդ., Սուրբ Հայաստան ցուցահանդեսի կատալոգ, Պատմություն եւ մշակույթ, Երեւան, Հայթ, 12–IX, 30–XI, էջ 250, նկ. 4:

⁴⁰ Ա. ՊԱՏՐԻԿ, Պատմական հայ դրոշներ, ՊԲՀ, 1967, 1, էջ 164: Ռ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Հայկական զինանշաններ, Երեւան, 1994, նկ. 51, 52 ա, 53, 54, 55, 60, 61:

⁴¹ ՓԱՆՍՏՈՍԻ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻՈՅ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 104:

⁴² Բառարան Սուրբ գրոց, Երեւան, 1992, էջ 69–70:

Ժամանակի ընթացքում, արծվի զարդանշանակը աշխարհիկ հարգարվեստում աստիճանաբար կորցրեց իր հերալդիկ սրբագործված բովանդակությունը եւ վերածվեց սովորական զարդահարդարատարի՝ ավանդույթի ուժով պահպանելով իր պատվավոր տեղը հայ միջնադարյան զարդարվեստում:

Պնակը հաստապատ է, խեցին՝ վառ կարմրավուն ու ծակոտկեն: Թրծումը՝ համաչափ եւ բարձրակարգ՝ նկատի ունենալով ջնարակման կերպը, ջնարակի բաղադրությունը, զարդանկարային մանրամասներն ու համադրելի գուգահեռները, կարելի է թվագրել ԺԴ.—ԺԵ. դդ.⁴³:

Գավաթներ — եզակի գտածոներից են: Բեկորային վիճակում: Առավել ուշագրավ գտածոն փոքր չափերի գավաթի նստուկի բեկորն է՝ իրանի հատվածով: Նստուկը փոքր է, հատակը՝ ներս ընկած եւ տափակ: Գավաթն ունի թեքություն մեր բարձրացող պատեր, բերանի լայն բացվածք, եզերված թեքությամբ դեպի դուրս փովող պսակով: Ներքուստ ջնարակապատ է՝ ճերմակ, վերջնարակային նկարազարդմամբ: Նկարազարդումից հետո պատված է հիմնահողային, անգույն ապակեփայլ ջնարակով: Ջնարակապատ դաշտը հարդարում են համակենտրոն շրջաններն ու գալարվող ծաղկեշղթան: Պսակը եւս զարդագեղ է՝ հարդարված բացված ծաղիկների գալարներով (աղ. 2—1):

Արտաքուստ՝ գավաթը շուրթի եզրագծով կրում է երկնագույն գոտեզարդ: Խեցին վառ կարմիր է, կավը՝ մանրահատիկ եւ համասեռ, լավ հունցած, խիտ: Թրծումը՝ երկպատիկ եւ համաչափ:

Գավաթն, ըստ ամենայնի ունի դրսեկ ծագում: Այդ են հավաստում համադրելի տարրերն ու բաղադրիչները, օրինակ՝ ճերմակ հետնախորշը՝ նկարազարդված լաջվարդի ոքսիդով (ջինջ կապույտ):

Լաջվարդով հարդարված խեցեղենի ստացումը մասնագետները սովորաբար վերագրում են իրանական խեցեգործական հայտնի կենտրոններին՝ Թավրիզ եւ Սուլթանաբադ քաղաքներին, համարում իրանցի խեցեգործների խոշոր նվաճումը: Իրանցի բրուտները ստացան խեցեղենի մի նոր որակ, որը հիշեցնում է չինական սելադոնը, բայց սելադոն չէ, այդ նոր որակը հայտնի է «սելադոնի նմանակում կամ ընդօրինակում» անվամբ: Սուլթանաբադը ԺԴ.—ԺԵ. դարերում հռչակված էր ոչ միայն լաջ-

⁴³ О. Сайдко, ук. соч., с. 41; Թ. ԲԱԲՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 54—56, նկ. 43, 44; Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ի. ՂԱՐԻՑՅԱՆ եւ ուրիշներ, Լժոճ բերդաքաղաքը, «Հուշարձան», Պատմամշակութային ժառանգություն մատենաշար, 10, Երեւան, 2015, Տախ. 10, նկ. 7—10:

վարդի կիրարկման տարատեսակ հնարներով, այլեւ գեղարվեստական զարդաձեւերի հարուստ աստղաբույլով:

Նմանօրինակ անոթները թվագրվում են ԺԴ.—ԺԵ. դդ.⁴⁴:

Սկահակներ - եզակի գտածոներից են: Բոլորը՝ բեկորային վիճակում: Առավել ուշագրավը երկուսն են: Դրանք ներկայացնում են նստուկի բեկորներ: Նստուկները օղակավոր ոստք-հենակով, եզրերը՝ տափակ եւ ժապավենաձեւ: Հատակները՝ գոգավոր: Իրանները՝ գլանաձեւ եւ նրբախեցի: Զնարակումը՝ առանց անգոբաշերտի: Զնարակի շերտը բարակ է եւ ցածրորակ, թեեւ ունի ապակու փայլ:

Անոթների դաշտը ներքուստ հարդարում են տարանկյուն, շեղանկյուն (rhombus) շրջանակները (աղ. 2—3, 3—4, 7), ցողունազարդերն ու բացված բազմաթերթ ծաղիկները՝ մուգ դարչնագույնի եւ խամրած կապույտի (կաթնավուն երանգով) համադրմամբ: Բեկորներից մեկի վրա պահպանված է Մերձավոր Արեւելքում մեծ հարգ եւ լայն տարածում գտած նշազարդի փոքր հատված՝ նույն գունազարդմամբ⁴⁵: Ենթադրելի է, որ անոթը պատրաստվել է տեղում հմուտ բրուտագործի կողմից. այդ են հավաստում խեցու որակն ու թրծման բարձր մակարդակը, բայց նաեւ չի բացառվում է, որ վարպետը մինչեւ վերջ տեղյակ չէ ջնարակման տեխնիկական հնարների գաղտնիքներին: Տեխնիկական մանրամասներով, ձեւաբանական հորինվածքով, զարդանկարների գունային լուծումներով վերաբերում են ԺԵ.—ԺԶ. դդ.:

Իբրեւ եզրակացություն կարող ենք ասել հետևյալը. քարավանատուն-հյուրատունը փաստված իրողություն է պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի տարածքում կամ նրա շրջակայքում: Իշեւանատան ծառայություններից օգտվել են ոչ միայն սովորական ճամփորդները, այլեւ բարձրաստիճան այրեր՝ դիվանագետներ, պետական պաշտոնյաներ, ինչպես նաեւ վաճառականներ, քարավանատերեր եւ այլն: Ասվածի ապացույցը թանկարժեք սպասքի առկայությունն է բազմաբնույթ գտածո հավաքածուներում՝ ներմուծված սեւծովյան եւ իրանական հայտնի կենտրոններից⁴⁶:

⁴⁴ Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии, Алма Ата, 1983, с. 47; Н. ВАКТУРСКАЯ, Керамика из Хорезма. Труды Хорезмской археолог. этнограф. экспедиции, IV, М., 1959, с. 317; Ա. ԲԱՐԱՋԱՆՅԱՆ, Հայաստանի ԺԴ. — ԺԷ. դդ. Ջնարակած խեցեղենը, էջ 118:

⁴⁵ Надгробие Кусамы ибн Аббаса (ковёр карабахский, кашмирская шаль) (ансамбль Шах-и Зинда в Самарканде), Всеобщая история искусств, М., 1961, т. 2, рис. 75, 84 б, 153.

⁴⁶ Ю. МИЛЛЕР, ук. соч., с. 140; с. 35, 137, 120, 121; В. ЛЕВИАТОВ, Археологические раскопки близ дворца Ширваншахов в г. Баку, М.К.А. 1, Баку, 1949, с. 134. Рис. 2,6. Р. ГЕЮШ-

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Արտաշատ մայրաքաղաք, ջնարակ, խեցեղեն, քարավանատուն-
հյուրատուն, թանկարժեք սպասք, պսակ, զարդագեղ:

РЕЗЮМЕ

В 80-х годах прошлого столетия были раскопаны руины разрушенного здания при выравнивании исторической части столицы Арташата. Для выяснения функционального значения вновь открытого памятника в 2003–2004 гг. Арташатская археологическая экспедиция (руководитель Ж. Хачатрян) провела разведочные раскопки в юго-западной части равнины, в 100–150 метрах от реки Аракс (Ерасх). Раскопки обнаружили в руинах великолепный старинный памятник — общественную баню (II–III вв.), а также у развалин стен бани или прямо на ней сомнительную средневековую постройку.

Из открытого на северо-западной стороне многогранного зала в результате проведенных раскопок был получен богатый — из разновременных культурных слоев археологических материалов — глазурованная керамика, фаянс и т. д.

По предварительным наблюдениям (Ж. Хачатрян) баня позже была преобразована в постоянный двор для караванов (караван-сарай), а многогранный зал, выходящий на северо-западную сторону — в рынок.

Среди глиняной посуды есть подборка глазурованной посуды, в основном в виде подносов, ваз, чашек, стаканов и т. д., которые пока не имеют конкретного научного объяснения, кроме предположений, поскольку в обсуждаемый период XIII–XIV и XV–XVII вв., к которому находки в основном и относятся Арташат не упоминается как город или поселок ни в каких библиографических или литографических источниках.

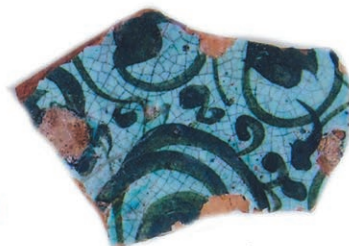
ЕВ, Р. МАМЕДОВ, Археологические раскопки на территории города Нахичевана. МКА. IX. 1980, Баку С. 127, табл. VI; О. ИСИМЗАДЕ, О раскопках в Кабалена территории южной части города в 1960 г. М.К.А. V 1964, Баку. Табл. V-1, VI-8, 10, VII-1, 5; Материальная культура Азербайджана; Н. ВАКТУРСКАЯ, О раскопках на средневековом городе Шемаха-Кала Турк. ССР. Археологические и ютенографические работы хорезмской юкспедиции 1945–1948. М. 1952. С. 182. рис. 8, с. 183. Рис. 9; Н. ВАКТУРСКАЯ, Керамика Хорезма, Т.Х.А.Э., 7, IV, Под ред. С. Воробьевой, М., 1959, с. 317, рис. 29, с. 321, рис. 32; с. 324, рис. 34; Prospektionen am Südlichen Aralsee, Uzbekistan, VON NIKOLAUS G. O., Boroffka, Phillippe sorrel. Archäoligsche Mitteilungen aus Yran und Turan, band 37, 2005, Berlin 277, abb 24, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11

1

2

3

4

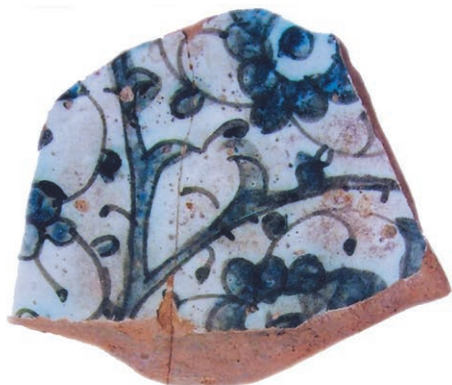
5

6

7

8

9

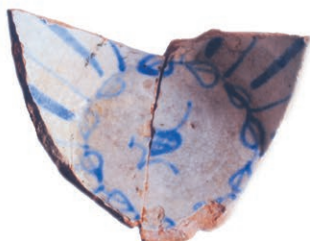

1

2

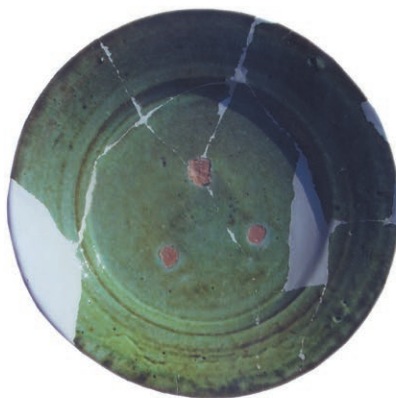
3

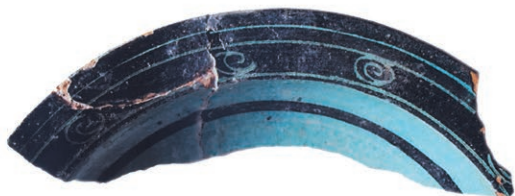
4

5

6

7

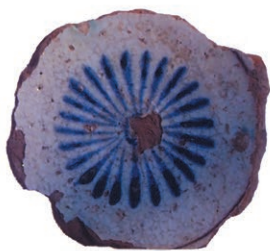
8

0 2 4 cm

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 3

1

2

3

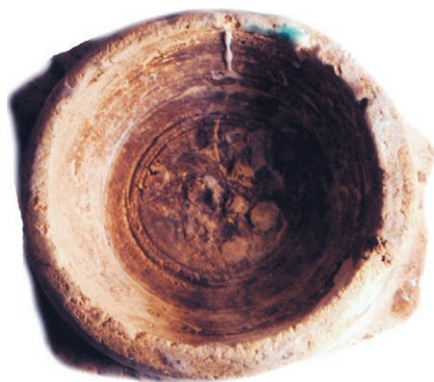
4

5

6

7

8

Мы полагаем, что единственное возможное объяснение или гипотеза заключается в том, что на территории исторического Арташата или в его окрестностях существовал постоянный двор для караванов (караван-сарай), предназначенный для обслуживания путешественников, странствующих в Иран, Среднюю Азию и за ее пределы.

SUMMARY

Ruins of buildings were discovered during the archaeological works carried out in the 1980s in the south-western part of Artashat. In order to reveal the importance of this monument, exploratory works were carried out on the western plateau, 100–150 meters far away from the Araks River. Excavations revealed a magnificent ancient monument in the ruins — a public bathhouse (2nd–3rd centuries). Excavations found a dubious medieval structure near the ruins of the bathhouse walls. Preliminary observations allowed Zhores Kachatryan, head of the expedition, to assume that the bathhouse was later converted into an inn for caravans (caravanserai), and a market was built on the south-western part. The collection of pottery discovered in situ consists of bowls, cups, dishes, glasses etc. The historical and lithographic sources do not mention what type of residence Artashat was in the 13th–17th centuries. The investigation of the pottery dating back to the 13th–17th centuries proved that the caravanserai built on the way to Middle Asia and Iran was to take care of the travelers' needs. So, the discovered ruins probably belonged to these buildings.

